

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ

РУРАЛНА НАСЕЉА СИТНИЦА И ВРБАЊ – катуни – стална и викенд насеља

Село Крушевице, називало се и Бајкове Крушевице, (у херцеговској општини налазе се и Бјелске Крушевице) захвата скоро трећину херцеговске општине. Његов атар простире се на површини од око 76 km². У атару овога села су и насеља Ситница и Врбањ настала насељавањем становника Крушевице, гдје се и данас налази заједничко гробље и цркве. Ситница је била удаљена од центра села 2 до 2,5 сати хода, а Врбањ нешто више од пола сата. Врбањ се налази сјеверно од центра села, а Ситница западно. Тронема Републике Српске, Црне Горе и Хрватске чини простор Ситнице на коме је и најзападнија тачка *Савезне Републике Југославије*.

Западном границом Крушевца пролазио је каравански пут „Алибегова цамија” који је изграђен тридесетих година 19 вијека, а спајао је Суторину са Требињем. Почетком 20. вијека Аустроугарска је саградила колски пут Требиње – Орјен преко Врбања који се на Јавору спаја са путем за Конавле. Пут који је од Херцег Новог до Мокрина изградила Аустрија, половином шездесетих година 20. вијека продужен је до Врбања, а нешто касније асфалтиран и реконструисан. Од Врбања, пут из доба Аустроугарске, води за Кривошије и даље ка Рисну, Никшићу, Гацком. Користио се и каравански пут од Херцег Новог преко Котобила до Каменога, као и још неки сеоски путеви који су водили ка селима Мојдежу, Суторини или Конавлима. Данас на релацији Крушевице-Херцег Нови „Аутособраћај” Херцег Нови одржава сталну аутобуску линију, радним даном, за раднике и ученике.

У Крушевицама се налази највиши врх нашег приморја, Орјен, са 1895 метара који је 12,5 километара ваздушне линије удаљен од

мора. Рељеф показује све одлике карсног предјела. Безводни крај са мало обрадиве земље и шума којих има нешто више на Врбању и околини. Веома је различита вегетација, од субмедитеранске до алпске у којој поред осталих налазимо и ендемску врсту бијелог бора муљку. (*Pinus Leucodermis Helareichi Christ*).

Крушевице се налазе на 645 m надморске висине, а Ситница и Врбањ од 900-1000 метара. Ова насеља окружена су високим планинским залеђима, уз продор приморских ваздушних струја које утичу на формирање четири микроклиматска и еколошка појаса, на релативно малом простору. Средња годишња темпереатура је 10-15 степени. Зими пада снијег до пола метра у Крушевицама, а на Врбању и Ситници и до један и по, па и два метра на појединим мјестима.

Снабдијевање људи и стоке водом раније је представљало велике потешкоће. Вода се користила из локава (природна или ископана удубљења подзидана, дубока око 2 метра, која се пуне кишним или слабим оближњим изворима. Већи значај у снабдијевању воде имале су „планинске капавице” и јаме сњежнице (из којих се вадио и топио снијег). Густижерне су раније имале само богатије куће, јер је њихова изградња била веома скупа. Дио материјала за градњу бистијерни (густижерни) дотјериван је са Игала коњима. Зидане су од камена у цименату или непропустивом земљом црвеницом. Запремине 40-50 m³, дубине 3-5 m, сволтане, на врху имају отвор 0,50 x 0,50 m са поклопцем.

Пред Први свјетски рат један сељак изградио је бистијерну запремине око 100 m³ па су код њега сељани одрађивали надницу за само једно бурило воде (од 23 до 30 литара). Љети су жене на леђима носиле бурила воде пјешачећи и до три сата, често гонећи стоку испред себе на појило.

На основу остатака материјалне културе из периода 3. до 5. вијека прије нове ере, који су пронађени у Богдановој гомили (Врбањ) и у гомили Чопима (село – означаваћемо овим називом центар Крушевица без Ситнице и Врбања) поред дванаест неистражених гомила и једне градине докази су да је овај простор био насељен Илирима. За сада нема поузданих извора да су Римљани и Грци имали овдје своја станишта. Према предањима, које је записао половином 20. вијека Крушевчанин Никола Ћировић у доба Немањића Крушевице су припадале неком феудалцу, а крајем 19. вијека – „у доба Косова” у овом селу било је шест жупа требињске области Травуније. Требиње је пало под турску власт 1466. а Херцег Нови 1482. године. У том

међувремену Турци су загосподарили и Крушевицама. У дефтери-ма Херцеговачког санџака први пут 1477. године, поред Зубаца, помиње се и један дио Крушевица. Турци су Крушевицама господарили скоро четири вијека са мањим прекидом од 1687. године када је Венеција отпочела освајање Херцеговине, па до Карловачког мира (1699) односно до спровођења Протокола о разграничењу између Венеције и Турске у Боки и Далмацији који је потписан 14.02.1701. године (Венеција је господарила Крушевицама и 1702. године јер у катастру сачињеном те године укњижене су и некретнине овог села). Турску власт у Босни и Херцеговини замјењује Аустроугарска, па и у Крушевицама до 1918. године. У Краљевини Југославији Крушевице административно су и даље везане за Херцеговину, односно срез Требиње. У оквиру овога среза 1928. године основана је Приморска општина у којој је било 12 села и засеока са 2.519 становника. Приморску општину сачињавала су поред Крушевица и села Сврчуге, дио Мокрина и Суторина (са више села). Било је више покушаја становника ове Општине да се припоје Херцеговској општини која је била ближа, гдје су пласирали највећи дио својих производа и подмиривали своје потребе. Дио данашњег трга Николе Ђурковића носио је незванични назив Крушевачка пјаца јер су ту Крушевчани продавали зеље и кртолу (кромпир). По завршетку Другог свјетског рата Приморска општина је припојена херцеговској.

У свим бунама и устанцима који су на овим просторима избијали, Крушевчани су узимали учешћа. У борбама Црногораца и Бокеља против Француза 1806. године учествовали су и Крушевчани у саставу једне чете, јер је у борби код Дубровника погинуо барјактар Јоко Милановић. По завршетку борби владика црногорски Петар I посјетио је Крушевице. У народу је остало сјећање да је том приликом одржана сеоска скупштина и да је Владика предложио да се изгради црква у селу „за коју је дао прилог у новцу и одредио јој димензије” поклонио је и звоно које је набавио у Одеси, како је забиљежио Н. Ћириновић. (у катастру 1690. године помиње се ова црква, вјероватно је била срушена, па је Владика предложио градњу нове). У писму кнеза крушевичког Спасоја Павловића упућеног црногорском кнезу Данилу пише: „Од када је свети Петар овамо пролазио, ја сам се вавијек уздао у свето Цетиње” (писмо је писано вјероватно, 1859. године).

У устанку 1852. учествовали су и Крушевчани, а једна од значајнијих борби са Турцима одиграла се на Ситници и у ближој околи-

ни. Очекујући напад великог броја Турака, кнез Спасоје Павловић обраћао се за помоћ Ришњанима и кнезу Данилу. У јесен 1852. године Турци су ударили на Ситницу (2800-3000 низама против 111 Крушевчана). Захваљујући познавању терена и уз помоћ магле Крушевчани су на препад, уз помоћ Зупчана, напали Турке и десетковали их. Ова успјешна побједа имала је великог одјека. Остало је предање да је књаз Никола подстицао у борбама своје људе ријечима: „Покољте се с Турцима ка Крушевачни на Ситници”. И у другим херцеговачким устанцима учествовали су, 1857-58. и 1861-62. године, Крушевчани. Веће учешће узели су у херцеговачком устанку 1875-78. године у којем су учествовали са двије чете са 185 војника у саставу Зубачко-крушевачког батаљона. Многи су били и учесници Кривошијско-бокелских устанака.

У Првом свјетском рату ово село је дало 32 (по некима 33) добровољаца од којих је 23 дошло из Сједињених Америчких Држава. У саставу Орјенског батаљона који је формиран новембра 1941. године у Мокорм долу (Врбањ) дјеловала је и Крушевичка чета са пет водова: Доњокрајски, Горњокрајски (називи дјелова Крушевица) Ситнички, Врбањски и пети састављен од становника Сврчуга (село које са Крушевицама чини, поред још неких, једну парохију). Четири вода имала су по једнима 153 а по другим подацима 144 борца. У Бокелској бригади формираној 1944. године борило се 89 Крушевчана. Током 1942-1943. године на острву Мамули и полуострву Превлаци и у Италији било је заточено 156 Крушевчана (странаца, жена, дјеце и других). По другим подацима у затворима и логорима било је тих година 164 Крушевчанина од којих један, у Њемачкој (до краја рата). Као борци НОР-а погинула су 22 Крушевчанина, а пет је погинуло међу њима и једно дијете, приликом бомбардовања села од стране Италијана, јануара и априла 1942. године (за остале жртве и погинуле у Другом свјетском рату немамо за сада податке).

Гинуло се и због људске нарави, устаљених принципа, патријархалних узуса који нијесу увијек давали позитивне односе међу људима већ доносили веома тешке посљедице. Такав се случај догодио у трећој деценији 19. вијека када су се након побједе у рвању једног Кривошијанина над једним Крушевчанином изродили деценијски сукоби међу становницима Кривошија и Крушевица. Овај догађај изазвао је ланчане крвне освете с једне и друге стране које су трајале неколико деценија и однијеле седамдесет и три живота. Посредовањем Крушевачког кнеза Спасоја Павловића и Вула Вучуро-

вића, са Кривошија, дошло је до пимирења. Иако су већ били уговорили мјесто и дан умира С. Павловић замолио је писмом кнеза црногорског Данила да пошаље војводу Јакова са Грахова и Андрију Иванову са Цуца, с обзиром на њихово искуство око умира. На „великом Мандића гумну” одржан је септембра 1852. године умир, у селу Камено које је и тада било у саставу херцеговске општине. Породице С. Павловића и В. Вучуровића учврстиле су умир склапањем брака њихове дјеце.

Крушевчани су се увијек осјећали као посебно херцеговачко племе. Владало је мишљење да на подручју Орјена живе три племена: Кривошије, (сјевероисточно) Крушевице (југозападно) и Зупци (сјеверозападно). Да су се Крушевице сматрале посебним племеном потврђује и то што је једно вријеме црногорски кнез Данило постављао племенске Капетане, а о чему и данас постоји писмени доказ на једном надгробном споменику у Крушевицама (с обзиром на то да су Крушевице тада биле под Турцима. Објашњење за ово тражи знатан број података. И истраживања, па овом приликом, и због ограничености текста то ћемо изоставити).

Ово село насељавало је 17 братстава, односно 16 јер се Звице и не могу сматрати братством, јер је у селу живио један Звицер, који је као домазет почетком 20. вијека основао ту породицу, али није имао порода. Два братства су изумрла. Вукићевићи (забиљежени су у катастру 1690. године) и Чавићи. На њих данас подсећају локалитети „Вукичев до” и „Чавића врти”. За најстарија братства сматрају се Живковићи и Лијанићи, за које се сматра да су старосједеоци. То би се могло рећи и за Павловиће, јер има више показатеља да потичу од феудалне босанске породице Павловића која је 1427. године сусједно Конавле продала Дубровачкој републици. Братство Вавића доселило се највјероватније почетком 17. вијека. Муришићи, Милановићи и Томашевићи потичу из једног коријена. По предању доселили су се у 17. вијеку. Једно од најстаријих братстава су и Дабовићи који су се доселили крајем 16. или почетком 17. вијека. Милошевићи потичу од Дабовића од којих су се одвојили половином 18. вијека.

Новаковићи воде поријекло од неког Новака који се овдје настањено почетком 19. вијека. Најбројније братство су Радовићи којих данас има неколико огранака (који) се разликују по надимцима: Јефтовићи, Лазовићи, Уљанице, Маснице, Јашари, Брчине, Мушкети и Зензе. Доселили су се највјероватније у 17. вијеку. Ћировићи су огранак Томашевића од којих су се одвојили прије пет-шест коље-

на. Прњати су једино братство чије се презиме не завршава са „ић”. Према предању доселили су се од Прњавора из Босне. Чеклићи су настали од брата калуђера који је богослужио у Крушевицама, по предању почетком 19. вијека. Вуковића има само једна породица. Ћ. Ћировић дјед по мајци Јока Вуковића, рођеног на Ублима, узео га је код себе кад је остао без мајке, а по смрти ујака.

Поменуто братства су се доселила, осим Живковића и Лијанића који се сматрају старосједиоцима и изумрли Вукићевићи и Чавићи, из Паштровића, Црмнице, Требјесе, Фоче (односно Конавала) Луштице (односно Мораче), Чеклића. Данас, од петнаест братстава Јовањдан (6. октобра) слави пет братстава, Лучиндан (31. октобра) четири братства, Аранђеловдан два братства, Шћепан дан једно братство и три братства славе Ђурђев дан.

Обрен Ђурић Козић (етничке особине људи овога краја описао је почетком 20. вијека). Он је уочио извјесне разлике међу становницима сусједних области Шуме, Површи, Зубаца и Крушевчана. Под Требињцима обухвата становнике свих ових области за које каже да су „нешто вишег раста од средњег, доста чврстог састава, ста са је права, увек сувоњав, никад угојен, лица дугачког, крупних испалих јагодица, очију паштрих, косе најчешће црне, браде и бркова кестењастих. Ход му је сигуран и одмерен, а поглед слободан. Доста говори и то течно и уме лепо исказати оно што жели. Оштроумност је општа црта Херцеговаца. Зупци, а тако и Крушевчани и Корјенићи чине средину између ратоборнијег Црногорца и мирнијег, сталоженијег и вреднијег Херцеговца. Лако су распаљиви. Сви су врло гостољубиви. Пјанци су ријетки. Морал је и данас (почетак 20. вијека) још на великој висини”.

Млетачка власт сачинила је први катастар херцеговског краја 1690. године, три године након освајања овог краја од Турака. Овим катастром обухваћене су и Бајкове Крушевице у којима су пописане 32 власника некретнина (односно 33 ако као два власника рачунамо Милинка и Николу Дабовића који су сувласници, а уписани су као једна породица са 15 чланова). Драшко Павловић, поред некретнине у овом селу, био је власник некретнина и на Топлој и у Кутима (Херцеговска општина). У катастру је уписана и црква Св. Николе. Највеће површине посједова је гувернер други, херцеговског краја Иван Буровић, који је само у овом селу посједовао 28, кампи земље, док је комуница села износила 16 кампи, а највећи посједник Драшко Павловић посједовао је 4,5 кампа земље и то Кру-

шевицама, Топлој и Кутима укупно. Поред братстава Вукићевића, које је изумрло, у катастру налазимо и: Вавиће, Дабовиће, Живковиће, Куришиће, Новаковиће, Павловиће, Радовиће и Томашевиће и друге којих данас нема у том селу, јер насељавања је било и након израде катастра, још неколико деценија. Поред власника некретни-на уписан је и број чланова породице, па тако знамо да је те године село насељавало 180 становика. Двије породице су имале по 15 чла-нова, по једна са 11 и 9 чланова, 8 чланова имало је седам породи-ца, а по пет породица имало је 7 односно 6 и 4 члана, са 3 односно 2 или 1 чланом била је по једна породица.

Према попису, двије године касније у овом селу живио је 213 ста-новник од чега је „људи од оружја (од 16 до 60 година) било 32, ста-раца и жена 66, а дјечака и дјевојчица 133.

Катастар из 1702. године биљежи скоро индентичне податке као што су били и 1690. године. У овом катастру уписано је 28 власни-ка некретнине односно 30 (у два случаја су по два власника на јед-ној некретнини). Као и раније укњижена је црква, као и комунице „*per la comunita detta vila*” Број становника у односу на попис из 1692. године је знатно мањи и износи, као и 1690. године, (вјероват-но се ради о грешци или је дошло до расељавања услјед добијања земље у сусједним селима). Посебно је уписано *Piu una valle in Bi-lottina*” (дио Ситнице) и локалитет „Осдрине” (не прецизира гдје се налази). Као власник уписан је и Стефан Керсумовић (накнадно) уз напомену да је са Зубаца, а 1690. године увршћен је био као житељ Крушевице. Посједовао је 1702. године локалитет Асин до.

За сада немамо податке о демографским кретањима у овом селу од 1702. до 1924. године, јер податак из 1900. године обухвата зајед-но са Крушевицама и нека сусједна села која су чињела заједничку парохију. Требињски срез 1924. године обухватао је Требиње са се-дам предграђа и осам села (она данас припадају херцеговској оп-штини). Сједиште среза, администрација и једина пошта налазила се у Требињу. Те године у срезу је пописано 1.109 породица са 6.505 становника, од којих је у Крушевицама било 183 домова са 969 ста-новника. Херцеговска општина те године обухватала је поред гра-да и 20 села у којима је живјело 1.891 домаћинство са 9.183 станов-ника, и била је највећа општина у бококоторском срезу. У периоду послје Другог свјетског рата највећи број становника, у Крушеви-цама (са Ситницом и Врбањом, достигнут је 1961. године када су пописана 166 домаћинства са 746 становника. У предходна два по-

писа (1948. и 1953. године) пописано је 135 односно 137 домаћинства са 661 односно 672 становника. Од 1961. број становника опада па су 1991. године уписана 102 домаћинства са 317 становника. У истом периоду општина Херцег Нови биљежи стални пораст броја становника од 18.368 колико је имала 1971. године до 27.819 колико је пописано 1991. године од када није вршен попис, али се процјењује да данас има око 40.000 становника.

Ратови и миграције су главни фактори, поред наталитета, смањења броја становника. Зна се да је крајем XIX вијека до почетка Првог свјетског рата, али и између два свјетска рата скоро из сваке куће најмање један мушкарац из Крушевица одлазио на привремени рад у прекоморске земље, посебно у Сјеверну Америку. Исељавања је било и у европске земље али и у Црну Гору и Србију. Зна се да је 11 Крушевчана послје устанка 1882. године, иако је Аустро-Угарска прогласила амнестију, иселило у Црну Гору. По причању, које је забиљежио О. Ђурић Козић почетком XX вијека, једна породица из Крушевица населила се негдје око Ваљева. Током 1945. и 1946. године 22 породице из Крушевица са око 100 чланова колонизирали су се у Фекетићима (Бачка). Развој туризма, бродоградитељства, трговине и других дјелатности у херцеговској општини од половине XX вијека утицали су да се велики број становника насеља из залеђа Херцег Новога, а који су административно припадали Општини, поред оних из ближег или даљег окружења, населе у насељима херцеговске ривијере и у самом граду. По подацима М. Милановића 1990. године у мјестима херцеговске општине (обалном појасу) пунољетних мушкараца, или прво кољено, из Крушевица било је: Вавића (20), Дабовића (6), Живковића (3), Лијанића (2), Милановића (10), Милошевића (16), Муришића (22), Новаковића (8), Павловића (23), Прњата (3), Радовића (59), Томашевића (41), Ћировића (5) и Чеклића (7) или укупно 225 (од овога броја њих 33 живјело је у Подима, Сушћепану (један), Сасовићима (два), Суторини (један) и на Луштици (три) – насељима која нијесу уз саму обалу).

Становници овога села, као и свих села у залеђу Херцег Новога, су православне вјере, као и већина осталог становништва ове општине. До деведесетих година посљедња три вијека, за који период постоје подаци, становника католичке вјероисповијести у овој Општини било је у граду и дуж обале, и то око 10%. Овај крај познат је по великом броју мјешовитих бракова између ове двије конфесије (ни један случај, до Другог свјетског рата, у залеђу). Био је мали

број дјевојака из ових села које су се удале за државне службенике или занатлије католичке вјере и настањивале у граду или насељима дуж обале.

Највеће научно звање, доктора наука, стекло је пет Крушевчана, од којих један прије Другог свјетског рата Обрад Васа Новаковић, а затим: Милан Рада Милановића, три Павловића: Милоша Илија, Спасоја Јован и Обрена Јосип.

Условљено природном средином, инфраструктуром, али и историјским и друштвеним приликама, сва домаћинства Крушевица бавила су се сточарством које је било главно занимање. Производи од сточарства подмиривали су преко 90% потреба становника. Од стоке су добијали месо, млијеко, млијечне производе, кожу (за обућу, мјешине), вуну и кострет (за одјећу, покриваче, торбе), а продајом дијела производа подмиривали су порезе, куповали шећер, пиринач, вино, ракију, брашно.

Највише су се узгајале козе, до забране 1953. године. Према званичним подацима 1910. године на просторима Крушевица гајило се 4.489 коза, а 1940. године (према анкети коју је провео В. Муришић крајем XX вијека) 14.460. Оваца је 1910. године било 2.864, а 1940. године 6.405, говеда 345, односно 915, кокоши 770 или 2745. Коња, мазги и магараци 115, а пред Други свјетски рат 543 грла. Свиња 490 односно 549.

Земљорадња, условљена тереном, знатно је заостајала за сточарством. Обрадиве површине су мале, а дјелидбом многи су постајали власници веома малих парцела које су често биле на више мјеста, а некада удаљене и до два сата хода од куће. Сијала се зоб, јечам, раж (посебно због сламе за покривање кућа), кукуруз. Гајио се кромпир (кртола) и „главата” зеље (бијели купус). Дуван су набављали у Херцеговини – нијесу га садили. Мало је домаћинства имало по неку мурву (дуд), орах, крушку, а по нека кућа винову лозу, углавном због хлада (одрина пред кућом). Шумско воће: љешнике, купине, јагоде, глог, јабуке, крушке, дрењине користили су углавном чобани. Пчеларство је такође слабо било развијено. Од 167 домаћинстава са 1379 становника села Крушевица, Сврчуга, Петијевића и Бијелића посједовало је 1910. године свега 380 плетених кошница, од чега Крушевчани 201, власништво 18 породица.

Дрвено рало, мотика и друге пољопривредне алатке са појавом плуга била су основна оруђа, поред других помагала којима се обрађивала земља до Другог свјетског рата.

Прва једноставна, неиздијељена станишта, последице провизорних колиба на катунима, задржала су се понегдје и до друге половине XX вијека. То су биле „поземљуше” или „потлеушице” како је записао Н. Ћировић. Грађене су у сувомеђу, висине човјека, а покривале сламом. Преградом од колаца и грања просторија је била подијељена на два дијела – мањи „огњиште” служио је за спавање, кување, држање одјеће, сушење меса, у већем дијелу зими је боравила стока. Свјетлост је долазила кроз врата или са огњишта, јер није било прозора. Приземљушу замјењује „полача” грађена у кречном малтеру са пијеском и црвеницом покривена се каменим плочама које су доношене са удаљености и до 2 km. Она је за 1 m височија од претходне куће, а на пријашњој висини постављао се дрвени таван на којем се спавало и изнад којег су била два мала отвора са дрвеним затворима. Пред крај XIX вијека почеле су се градити куће са спратом висине 2 метра. Ове куће су касније дограђиване, добијале су више просторија, стока је смјештена ван куће, у штали. Између два свјетска рата почиње покривање кућа са цријепом.

Посуђе до Другог свјетског рата било је дрвено, поред нешто бакрног и по неког индустријског производа.

Одјећу и обућу до Другог свјетског рата израђивали су углавном код куће, свака породица за своје чланове. Женска и мушка ношња била је идентична брђанској ношњи источне Херцеговине. Готово све дјелове одјеће израђивали су сами. Мушку капу и гумене опанке али и оне од коже куповали су у Требињу и Херцег Новом (код Николе Рашовића).

Мало је било ткаља у ова три насеља, па су кострет и овчју вуну носили на Зупце гдје је био већи број ткаља. Позната је као ткаља била Петруша Максимова Томашевић која је ткала не само за своје укућане. Умрла је као старица 1950. године. Почетком седамдесетих година (1962-1965) нијесмо наишли у овим крајевима (ни у једном селу херцеговског залеђа) ни на један ткачки стан ни жену која је знала ткати. (У Завичајном музеју, Херцег Новог до мојег одласка из Музеја био је изложен један хоризонтални ткачки стан који је купљен 1952. године у Кривошијама. На жалост, данас га нема у Музеју). Почетком седамдесетих година жене са Ситнице носиле су опрану острижену вуну у Требиње или Ластву требињску да се „искарта” (машински расчешљана) а затим би је прале. Раније су употребљавале гребене. Миле Трипкова Прњат са Крушевица, израђивала је зубуне. За добијање сукна користили су ваљалице у се-

лу Водовадњи (Конавли) које су радиле и после је Другог свјетског рата. Јово Радовић-Зенза носио је шездесет и неке године (имао је око 70 година) сукнене чакшире и јакну (кроја као кошуља, на дугмад, без крагне)

Забилежили смо да је почетком седамдесетих Јанко Дабовић из Крушевица израђивао бурила, као и Трипко Бијелић из Бијелића. Седла је израђивао Лазар Павковић а самаре Ђоко Вида Радинчића. Тих година у кући Обрада Радовића у Ситници видјели смо црепњу направљену од бетона са гвозденим обручем. Црепње је израђивала Маке (Марија) Томашевић.

За своје кућне потребе многи су знали израђивати разне предмете: бурила, кошница до гусала. Саво Радовић са Ситнице правио је гусле и био је добар гуслар. Његови синови, Неђо и Јован, који живе на Топлој (старости око шездесет година) знају помало гуслати.

Данас млади не знају шта је жрвањ, јер је био мало у употреби. Казивала нам је Миле Сава Радовића (стара 82 године) да јој је у току Другог свјетског рата жрвањ направио један рођак, јер је услед рата тешко било ићи у Мојдеж или Конавле, гдје су мљели у воденицама житарице. Мокрињани, Мојдежани, Сврчужани били су најбројнији и најпознатији самоуки каменоресци, клесари и зидари, поред Суторана и Крушевчана у Боки Которској, чији су радови и данас расути по Херцеговини, Конавлима, Цетињу, Никшићу, Колашину, Грбљу и Боки. Остала су забилежена имена вјештих мајстора камена из Крушевица: Пура Вавића, Крста и Стевана Томашевића, Мија Милановића, Пера Милошевића и Бека Радовића као извођача, Вула Томашевића који су радили на изградњи цркве св. Николе у Крушевицама, као и црквене авлије и сусједне бистијерне. Радови су са припремним радњама до краја изградње трајали од 1892. до 1902. године.

Крушевчани су израђивали и ћумур који им је доносио додатне приходе. Одлично су то радили чобани. Ископали би јаму ширине и дубине око 1 m. у којој би прво запалили мало грања па затим и додавали „речје”. (мање корјење) и гране па прекрили бусењима земље, са ледине. Најбољи ћумур се израђивао од речја зановети, јасена и клеке. Ћумур су углавном трампили са ковачима по Боки и Конавлима за пољопривредне и друге алатке.

Исхрана је била адекватна пољопривредним производима: кртола (кромпир), каштрадина (сушено овчје и козје месо), сушено свињско месо (знатно мање), раштан (зелено зеље – купус, лиснато)

бијело зеље (купус главати) и млијечни производи. Некада су сир „тубок” правили без творила (калупа). Тај сир су сушили или стављали у дрвене каце па у мјешине (направљене од коже ситне стоке). Правили су и кисело млијеко и „урду” – ливана сурутка која је у себи имала масноће (нијесу дизали масноћу јер нијесу производили масло). Кад сурутка скоро прокључа улије се шоља млијека, затим се стави у газу и остави да се исциједи. Од кукурузног брашна правила се пура са кромпиром или без њега. Од кукурузног и ражаног брашна мијесио се хљеб. Данас је дошло до измјене у исхрани, али су ипак кромпир, раштан и бијели купус, који се и кисели, најчешће на јеловнику, поред фајоле (пасуља), али знатно више су у употреби и друго поврће и месо, које данас држе у фрижидерима и замрзивачима. Кромпир и даље чувају у траповима.

Обичаји и вјеровања људи ових насеља настали су стапањем затечених елемената приликом досељавања, као и већ устаљених доношених из родних крајева. Током вјекова примани су и утицаји не само ближе околине, већ и из даљих крајева, гдје су се Крушевчани школовали или били на привременом раду, или служили војску. Највеће промјене настајале су последице два свјетска рата у XX вијеку. Већи број Крушевчана женио се и жени се дјевојкама са Зубаца, и обратно али су нас увјерили, (нијесу нас потпуно убиједили), да жене не смију уносити никакве промјене из завичаја у њихове већ устаљене обичаје. О обичајима и вјеровањима Крушевчана, иако су мање, више индетични окружењу, али баш зато и занимљиви због укрштања утицаја Боке, Црне Горе и ширег простора Херцеговине, мало је посвећено пажње, а што захтијева комплексно истраживање и шире околине.

Навешћемо само нека вјеровања и обичаје које смо записали током 1962. и 1964. године у Крушевицама и Ситници. Када би завршили сијање у Ситници је био обичај да кажу: „мени на здравље, а долини на род”. Прије него би почела жена садити кртолу хватала би се за бедра и главу говорећи: „Биле овако крупне, овако дуге, овако велике”.

Храстовом граном не ваља помести кућу.

Вјеровало се ако се нешто жели купити да ће бити успјешно ако се прво прода десет јаја, па добијеним новцем и већ припремљеним (за куповину) обави куповина.

До наших дана задржало се неколико вјеровања о вјештицама. Ако је нека жена вјештица неће узети ништа што је одсјечено ср-

пом иако не би то видјела да се ради (нпр. хљеб, сир). Жени која је-чи у сну ако се пресјече хаљина читавом дужином, ако је вјештица, сјутрадан ће надути и умријети. Казивали су нам да је једна жена коју су сматрали вјештицом једном орачу рекла да ће му помамити волове, што и учини. Орач скине гаће окрене их наопако и пребаци их преко оја, умири волове и настави да оре. Жена се надује, а пошто орач није хтио да скине „чини” са ње она умре. До шездесетих година XX вијека остала је прича да је баба Ђука из Крушевица, која је умрла пред Први свјетски рат, чувала стоку са осталим чобанима на Бјелотини одакле су гледали како ору у Конаваоском пољу. Баба је једном чобанину рекла да обрати пажњу како ће се почети понашати орачеви волови. У том моменту волови су се „дали у обад, поманитали и поломили рала. Два пара волова остала су мирна јер су неки дјелови њихових рала били направљени од тисовог дрвета за које се вјеровало и вјерује да чува од урока, (али и да је отровно па да уколико га стока поједе угине). Орачи из Конаваоског поља долазили су код бабе Ђуке, доносили вина и ракије да им рашчини волове.

Обичаји око Божића, Ускрса, Крсне славе, рођења, свадбе, као и сахране имају одлике тих обичаја, у сусједним областима, као што смо већ нагласили. Тако на примјер, обичај је био да ако се жена тешко порађала пуцали би из пушке да би се лакше породила. Обичаји око сахране прате посјете родбине и пријатеља кући у којој је мртвац, испраћај на гробље, припремање јела, помен након четрдесет дана када се спрема ручак ако је умро домаћин или други мушки члан. На ручку углавном остаје само родбина. Обичај је био да се на мјесту гдје мртвац умре разбије јаје, али нам није познато због чега се то радило.

Вјеровање у вјештице, способност да неко може нанијети својим чињењем или мислима зло другој особи, вјеровање да се одрађеним радњама може спријечити и отклонити зло, није пропорционално смањено у односу на већи степен образовања, не само код група већ и појединаца, У лошим политичким, економским и друштвеним приликама враџбине, исцјелитељи и разне радње које могу заштитити и отклонити разне невоље, веома се распрострањују и увећавају.

Просвјетне и културне прилике овога краја, односно села Крушевица, Ситнице и Врбања, могу се пратити од друге половине XIX вијека.

У центру Крушевица, код цркве светог Николе, која се помиње први пут 1074. године, као и у другим крајевима нашег народа, од-

вијали су се најважнији животни циклуси и догађања Крушевчана: крштење, вјенчање, смрт, договори, црквене свечаности, црквени празници. У катастрима 1690. и 1702. године убиљежена је ова црква. Посљедњи пут је обновљена 1898. а освјештана 1900. године. Од 1883. године до краја Другог свјетског рата вјерске обреде је обављао свештеник Васо Крстов Новаковић, рођен у Крушевицама. Поред цркве је црквена кућа која је обновљена 1996. године. Надгробни споменици код ове цркве, као и у сусједним селима, доказ су вјештине самоуких каменорезаца веома развијеног умјетничког талента чије је радове нагризао зуб времена, људска непажња, али и „мода” подизање надгробних споменика од црног мермера, који посебно нарушавају амбијенталну и природну средину.

Прве податке о писмености у овоме селу забиљежио је Н. Ћировић. Први писмени човјек у првој половини XIX вијека био је, како је Ћировић забиљежио, калудар Чеклић. Од њега је писати научио Лако Милошевић, а од њега Томо Томашевић и Никола Томашевић (оба из сусједног села Сврчуга). Осамдесетих година XIX вијека, прије отварања школе, три Крушевчанина похађала су Српску морепловску школу у Србини (предграђе Херцег Новог) у којој је поред бројних познатих књижевника, историчара, предавао и Симо Матавуљ. Школа је отворена као задужбина Ћуровић-Лакетић Бошковић уз услов да се настава обавља на српском језику, ћириличким писмом, а не на италијанском како је било у свим школама у Боки. Послије дуго година Новљани су добили одобрење да отворе школу 1858. године у којој ће предавања обављати на српском језику, поред којег се учио и италијански језик. Ђаци ове школе Васо Новаковић (свештеник у Крушевицама) и Божо Павловић похађали су касније богословију у Мостару. Поред њих у Србину је учио и Марко Новаковић.

У посљедњој деценији XIX вијека Спасоје Радовић („Јакшар”) и Косто Томашевић („Чапак”) похађали су Трговачку школу у Требињу. Почетком XX вијека Милан Новаковић (1902. године) одлазио да учи гимназију у Мостару, а затим и његов брат Обрад (који је завршио и правни факултет и докторирао). Њихов отац поп Васо Новаковић имао је, сходно приликама, доста богату библиотеку. Био је претплаћен на издање Српске књижевне задруге и на лист „Српска ријеч” који је излазио у Сарајеву.

Основна школа у Крушевицама је једна од првих основних школа изграђених у Требињском срезу. Отпочела је са радом 1887. го-

дине. По неким подацима, у веома неусловној згради отпочела је настава 1885. године. Како је за учитеља био постављен аустроугарски поднаредник родитељи нијесу хтјели слати дјецу у школу, иако је школовање било обавезно, а непохађање наставе повлачило високе новчане казне. Архивска грађа о раду школе је дјелимично сачувана, али се према неким истраживањима може закључити да је у школи радило до наших дана деветнаест учитеља-ца. Објављени подаци казују да су 1935. године школу похађала 73 ученика-це. Према неким сјећањима било је и до 96 ђака. Настава се у овој школи одвијала преко сто година, до 1991. године, када је укинута због малог броје ђака. Поново је отворена 2001. године.

На Лучин дан (31. октобра) 1937. године у Крушевицама је отворена књижница и читаоница „Препород”. Заслуга за оснивање ове културно-просвјетне институције припада учитељу Николи Баровићу који је у овом тада „забаченом” селу, без друма, струје, воде, тридесетак километара удаљеном од свог административног центра, у које се могло доћи пјешке или на „коњчету”, основао институцију која је не само приближила књигу становницима овога села, већ је окупљала омладину која је посебно била активна у раду аматерске дружине – као дио активности Библиотеке. Само током зиме 1938/39. године изведена су четири позоришна комада. Сматрало се да је тих година то било најактивније аматерско позориште у Боки. Поред позоришних представа организована су и предавања, рецитације. Приходи од приредби ишли су на опремање просторија и куповину књига. У библиотеци су, поред часописа „Наша књижница”, „Селачко коло”, „Напред” и других налазиле и књиге Максима Горког, Џек Лондона и других писаца, од којих су многе поклоњене. Посебно треба поменути дародавце Стевана Рађеновића, адвоката из Котора, и правника из Рисна Николу Ђурковића (који је студије завршио на Сорбони). Током рата уништен је књижни фонд и ова институција није радила. По завршетку рата обнавља се рад, а позоришна аматерска група гостује по околним селима (Зупцима и Конавлима) и у Фекетићима гдје је био колонизиран већи број Крушевчана.

У селу је дјеловало и Соколско друштво (чета) „Градац” чији су чланови 1936. године извели позоришни комад „Балканска царица” који је припремио Никола Баровић.

Данас, поред школе, у Крушевицама ради продавница, углавном са прехрамбеним производима, кафана. Сеоска бистијерна је тако-

ђер у центру поред ових објеката и цркве, а у центру села је и споменик откривен 1982. године, погинулим борцима Народноослободилачког рата и жртвама рата 1941-1945. године. На бочној страни споменика стоји натпис „Свим родољубивим Крушевчанима палим за слободу 1912-1918. године”. У близини самог споменика засађена су 22 „сребрна” бора – за 22 борца погинула у НОР-у. Између цркве и школе је већи простор гдје се окупљају становници приликом весеља, договарања за заједничке подухвате и другим пригодама.

Становништво матичног жупног насеља Бајкове Крушевице имало је катуне на Врбањи и Ситници на којима су половином XIX вијека, поједина крушевачка братства отпочела стално да се насељавају. Данас када питате продавачицу која продаје пољопривредне производе из ових насеља на херцеговској пијаци одакле је, рећи ће „Из Ситнице или Врбања”, а не као раније из Крушевица, иако је била из ових насеља. Према ранијој административној подјели (до Другог свјетског рата) поред Ситнице и Врбања који су са селом носиле незваничан назив Горње Крушевице, насеља Петијевићи, Бијелићи, и Сврчуге имала су заједнички назив Доње Крушевице. Горње и Доње Крушевице чиниле су једну административну и црквену цјелину и до 1878. године биле под турском влашћу. Данас Доње Крушевице припадају мјесној заједници Мокрине, а Горње чине мјесну заједницу Крушевице. Села Доњих Крушевица, Сврчуге (од почетка XX вијека) и Петијевићи имала су своју цркву и гробље, док Бијелићи имају заједничку цркву и гробље у центру Крушевица.

Врбањ је пространи плато са шумовитим заравнима, густим столетним шумама, пашњацима и ливадама, са доловима и вртачама плодне земље. Сва братства из Крушевица имала су катуне на Врбању, који се налазе до 1000 метара надморске висине, па и више. На крајњем западу налази се више бунара, дубоких 10-12 m које пуни „жица живе воде”. Данас на Врбању свака кућа и викендица има бистијерну, већина купатила која добијају, помоћу пумпи, воду из бистијерни.

Ситница се налази на самој граници са Републиком Српском и Хрватском. Земљиште је обрасло шумом, околу села а плодне земље има у мањим вртачама и долинама.

Почетком 1693. године кнезу Драгутину Ђурђевићу (братство које данас станује у Мокринама) и другим старјешинама са 550 људи, који су доселили из Херцеговине, млетачка власт подијелила је се-

ла, мјеста и пашњаке – Врбањ, Ситницу, Буковицу, Крушевице (Буковица – вјероватно Жуковица – дио Врбања, као и Зупце), који су увијек припадали Херцеговини. У другој деценији XVIII вијека, на молбу калуђера Стефана Љубибратића са Топле, Генерални провидур Вендрамини додјелио је цркви на Топлој неплодни терен у планини Бјелотини (дио Ситнице). Око Бјелотине, због добрих пасишта, вјековима су избијали сукоби између Конављана и Крушевчана, али и Крушевчана и Мокрињана. Сукоби око пасишта природна су појава ако знамо да је сточарство било егзистенцијална привредна грана, а границе нијесу биле све до почетка XX вијека прецизно одређене, стога је долазило и до сукоба сељана два села која су припадала истој административној јединици, области или држави. О сукобима због пасишта и вода сачувана је бројна документација и у Архиву Херцег Новога, од које је један дио обрађен и објављен. Крајем XVII и почетком XVIII вијека сељаци једног дијела Конавала напасали су стоку по планини Бјелотини (захвата простор између Крушевица и Конавала – може се сматрати засеок Ситнице гдје живи неколико породица чије су куће од школе у Ситници удаљене пола сата хода), уз плаћање, зависно од терена који су користили, млетачким властима. Због земљишта у Ситници долазило је до сукоба са Зупчанима. Радовићи (Јефтовићи) отели су од Зупчана локалитет Блатину (Ситница). Сукоб је избио и због локалитета Иве које су дуже вријеме држали Крушевчани, па је дошло до погибије једног Зупчанина, последице чега је овај локалитет уступљен Зупцима. Око локалитета Горњих подуга такође је долазило до сукоба.

Свако братство из Крушевица (центра) имало је земљу – пасишта на Врбању гдје је одлазило, љети са стоком. Стока се изгонила на локалитетима: Калуша, Варишта, Руишта, Клопотник, Крњачи, Вучји до, Мокри до, Судин до, Судин бријег, Пећине, Црнков нуго, Петрове долине, Чардак, Спасојева долина, Подуге, Понори, Крушка, Продоли, Жуковица и друге.

Начин гајења стоке можемо окарактерисати као номадски, јер су се током године кретали мијењајући мјеста у потрази за добром испашом па је организација живота била подређена томе. На Врбањ, а мање на Ситницу, одлазили су у мају мјесецу или почетком јуна. На катун су излазили сви укућани носећи са собом потребно посуђе, пољопривредне алатке и особне ствари. Код куће су остајали старији који су били неспособни за преваљивање пута до катуна. По неким подацима одлазио је само један дио породице. Данас на

Врбању са Крушевица љети са стоком долазе само до три породице. Поред стоке Крушевчана, на Врбању љети напасала се и стока из села Пријевора (Суторина) а за узврат власници те стоке примали су зими на испашу стоку својих пријатеља Крушевчана. На катуу се остајало до октобра или до Митрова дана па и касније, зависно од климатских прилика (појаве снијега). Један број породица раније би се спуштали у ниже предјеле око села гдје би напасали стоку на својим њивама и тако истовремено вршили ђубрење њива. На такозваним јесеништима боравило је из Ситнице само једна породица и то Данила Брчина. Један дио Ситничана издизали су стоку на Врбању.

Половином XIX вијека чланови братстава, из Села, насељавају се стално на Ситници: Вавићи, Прњати, Радовићи, Томашевићи и Тиоровићи. У исто вријеме почиње насељавање и на Врбању: Павловића, Прњата, Радовића и Томашевића. По неким подацима пресељавањем дијела породице на Ситницу или Врбање долазило је до подјеле цијеле непокретне имовине, па чланови породице који су остајали да живе у селу нијесу одлазили на катуе, док по другима и послје исељавања дијела породице они који су остајали у селу одлазили су на катуе.

Вјероватно је то зависило од договора приликом дијељења породице. До 60-тих година XX вијека, када отпочиње исељавање, у Ситници је живјело 130 становника у тридесет и три домаћинства, а данас (2002. г.) има „дванаест кућа што дими са око тридесет друга у селу, а не могу међу собом” (лоши односи међу људима који су захватили и ово брдовито насеље по мишљењу једног седамдесет-трогодишњег Ситничанина).

Истовремено, у Врбању је живјело око шездесетак становника у 18-20 кућа, а данас их има око десетак породица и нешто више од тридесет становника (број породица и становника стално варира, јер неки који су живјели у обалним насељима по одласку у пензију враћају се а дјечи остављају станове и куће, други одлазе у старости да живе у обална насеља, код дјеце и унучади).

Насељено становништво на Ситници и Врбању остаје нераскидиво везано за своју матицу – жупно насеље Крушевице, прије свега због блиских породичних веза, али и због заједничке цркве и гробља, а у дужем временском периоду и заједничке школе.

Политичка, историјска, економска и друштвена догађања пратила су живот Ситничана и становника Врбања као и њихових братстве-

ника који су остали да живе у селу. У вријеме турске власти, нарочито у другој половини XVII и у XVIII вијеку, се одлазило на катун (због напада бокелјских али и других хајдука, а касније појединих група које су пљачкале стоку), заједнички, читаво село уз добро организовану заштиту. Боравак на катунима такође се одвијао уз сталну заштиту. Народно памћење задржало је један догађај из тих дана. Дјечак Јоко Милановић узео је кришом од оца кубуру и понио собом на Врбањ. Приликом једног напада пљачкаша на његову стоку он је, бранећи се, убио једног нападача. Како је организација одбране била тако организована да је једно лице водило одбрану и издавало наредбе, то сви скоче на дјечака. Вођа одбране, испитавши дјечака, наредио му је да се врати у Село, а осталима да га не смију узнемиравати. Јоко Милановић је као младић погинуо 1806. године код Дубровника, борећи се са Црногорцима, под Петром I, против Француза.

Посљедице буна, устанака и ратова у којима су заједнички учествовали становници Села (Крушевица) Ситнице и Врбања подносили су и савлађивали заједнички. Тако су већ јула мјесеца 1914. године, како је забиљежио Н. Ћировић, сви домаћини морали сву стоку (овце, козе, говеда, теглећу стоку) дотјерати на Зупце. Сјутра дан је комисија извршила процјену стоке, одузела коње и волове које су власници морали гонити у Требиње. Међу њима било је и старца од 80 година, као и дјечака од 16 година. Одузета је и ситна стока, од које је по пет грла остављено власницима као и краве. Како је био велики број стоке аустроугарска власт није имала могућности да се брине о њој, па је један дио након неколико дана враћен власницима.

Истовремено жандармеријске патроле одвеле су групу сељака ових села на Врбањ код касарне, а сјутрадан један дио њих у Требиње. Четири мушкарца узети су као таоци, међу којима је био и свештеник Новаковић. Млади богослов и два ђака из овог села одведени су у интернацију. Богослов је умро у Араду. Један број људи присилно је учествовао у редовима аустроугарске војске. Неки од њих као заробљеници пријавили су се у добровољце и учествовали на солунском и другим ратиштима. Неки су присилно радили на градњи војних утврђења око Требиња и Билеће. По наредби власти једно вријеме погранични појас Херцеговине према Црној Гори био је иселен. Тада је и стока са Врбања (баш у љетњим мјесецима) дотјерана у Село, што је проузроковало не само потешкоће око њене исхране него и око напајања.

Током Другог свјетског рата Горње и Доње Крушевице, од новембра 1941. до краја маја 1943. године, биле су једина слободна територија у Краљевини Италији јер је Бока Которска била саставни дио (анексирана, а не окупирана територија, од стране Италије). Сви закони који су се примјењивали на грађане Италије, било у просвјети (довели су своје учитеље и судије), судству и другим областима живота примјењивани су и на Бокеље од априла 1941. до септембра 1943. године. Оснивање Орјенског батаљона новембра 1941. године у Мокром долу (Врбањ), боравак и рад штаба батаљона, болнице и организација и рад Народноослободилачких одбора у овим селима, без присуства на овом терену и једног италијанског војника у току шест мјесеци је особеност за догађања у току Другог свјетског рата на овим и много ширим просторима. Посљедице рата, без обзира на ова догађања, посебно у изгубљеним људским животима, али и у економском погледу, била су веома тешка. Посљератни економски опоравак текао је веома тешко, а томе је допринио присилни откуп стоке, за коју су се добијале потврде за наплату, које никада нијесу реализовани, али и 1953. године донијета забрана о гајењу коза. Истина треба навести да су и прије Другог свјетског рата у многим селима Херцеговске општине, али и у другим крајевима сељани самоиницијативно доносили одлуке о смањењу броја коза и то ригорозно међу собом контролисали. Забрана из 1953. године није остављала могућности о гајењу санских коза и извјесног броја домаће козе што не би довело до економских посљедица какве су произишле овом забраном. Но вјешти, сналажљиви и са богатим тешким животним искуством Крушевчани су по причама које су кружиле тих дана, када би дошла инспекција да провјери да ли се још држе козе, обавијештени раније, козе проћерали у Херцеговину, ван граница Црне Горе, а затим поново враћали (вјероватно ово су били у могућности да раде Ситничани и један дио са Врбања због близине границе). До наших дана на те догађаје остала је у сјећању пјесма коју је једна Крушевка пјевала гонећи јарце у Игало (јер су најпре морали предати јарце):

„Друже Тито вођо скојеваца

Шта ће нама козе без јараца...”

(нијесмо могли сазнати наставак пјесме).

Начин живота новонасељених на катунима био је истовјетан становницима матице. Промјене, до којих је током времена долазило, зависиле су од изградње инфраструктуре – путева, електрификаци-

је, које је најприје стизало у Село па на Врбањ и најзад на Ситницу (због конфигурације земљишта и удаљености Ситнице која је на пола пута између Херцег Новога и Требиња). Макадамски пут од Каменога до Врбања изграђен је 1956. године, а до Ситнице 1993. године. Од Мељина до Врбања пут је асфалтиран 1968. године. Од Требиња до Ситнице (односно села Петијевића) завршен је савремени пут са двије траке 2001. године. Нажалост, иако је било неколико пута најављивано, пут до Мељина од Петијевића (није реконструисан, односно проширен), па овај дио пута, веома прометан, тежак је за возаче због мимоилажења јер се на највећем дијелу не могу мимоићи два путничка аутомобила, а и подлога је веома оштећена. Овај дио пута чини најкраћи превоз аутомобилом од Београда преко Босне, Херцеговине до Боке, посебно сјеверозападног дијела. Прије изградње пута до Ситнице, касних деведесетих, превоз аутомобилима до тог насеља из херцеговске општине (којој је село припадало) вршило се преко Конавала (села Мрцина). Пут који је изградила Аустроугарска за своје војне потребе од Требиња преко Граба до Врбања, који се настављао према Кривошијама до Рисна, а други крак за Никшић и Гацко, није пролазио кроз Ситницу. Зато су становницима Ситнице за вучу служили волови, за превоз магарци и мазге, а имали су и мали број коња, јер су они били скупи. Посебне потешкоће настајале су кад би се неко тешко разболио. Ништа лакше није било ни преношење умрлога до гробља у Крушевицама, нарочито у зимском периоду. Умрли се 2 сата носио на рукама. У току преноса почивали би три пута. Од трећег почивања званог „На град” (изнад првих кућа Крушевица) покојника би поново носила до гробља најближа родбина која га је и изнијела из куће. Први покојник који је аутом пренесен од Ситнице до гробља у Крушевицама био је Саво Радовић који је умро 1874. године (старији син Неђо савјетовао се са старијим људима да ли да путем преко Јавора, па старим путем преко Врбање пренесе оца до гробља у Крушевицама).

Електрификација Крушевица извршена је половином седамдесетих (1964-1965. године), Врбања 1981, а нешто касније Ситнице (али овдје због веома лоше изведених радова обновљена је електрична мрежа неколико година касније). Ових дана казивали су нам Ситничани, због честих громава долази до нестанка струје, али и кварова електричних апарата. Данас на Ситници и на Врбању свака кућа има електрични штедњак, фрижидер, многи замрзиваче, затим

телевизоре, а у Ситници двије куће имају и веш машину (немамо податак о томе за Врбањ). Телефонска веза са Требињем успостављена је била у жандармеријској станици на Врбању између два рата (по некима и раније). Релеј за телефонију постављен је у Ситници 2002. године (за потребе полиције, због граничног прелаза) јер Ситничани као и становници Врбања користе мобилне телефоне, зато што увођење фиксних телефона изискује трошкове, а мобилне сматрају и практичнијима. Дио Ситнице, Рупе Ситничке и Бјелотина, немају још електричну мрежу, радови су у току.

И послје Другог свјетског рата сточарство је било најразвијеније занимање иако је број стоке знатно смањен. Мијо Радовић са Ситнице (73) казивао нам је ових дана да је имао и до 150 грла стоке, а данас има 2 краве, 1 јарца и 2-3 козлића и мазгу (његову породицу, уз њега чине и син Петар који ради у Бродоградилишту у Бијелој, снаха Ружа и мала унука Милица стара 18 мјесеци). Свиње гаје мало, јер треба куповати храну за њих. Пернате живине гаје за своје потребе.

Земљорадња је данас знатно развијенија на Врбању него на Ситници. Пољопривредне алатке су остале углавном исте, уз већу примјену агротехничких мјера. На Ситници гаје поврће за своје потребе, незнатно за продају (кромпир и купус). Житарице (раж, зоб) се не сију. Измјене су настале од краја седамдесетих кад је отпочела да се гаји шаргарепа која се на Врбању највише гаји и снабдијева скоро искључиво херцеговско тржиште. Казивала нам је ових дана осамдесетдвогодишње Миле Сава Радовића са Ситнице, која живи на Топлој, да раније нијесу гајили мркву (шаргарепу), па и кад би враћајући се из Конавала донијели мркву дјечи, обрадовали би се као данас кад добију чоколаду. На Врбању гаје и фајолу (боранију) блитву, целер (селен), першун (петрусин), цвеклу, посљедњих година и пашканат и то не само за своје кућне потребе него знатне количине продају на херцеговској зеленој пијаци и то сваки дан, или неколико пута недељно, 6-8 продавачица.

Многи који су се стално населили на Подима, али и у другим насељима, одлазе на Врбањ и обрађују земљу и продају добијене производе. Познато нам је да један власник викендице на Врбању гаји поврће за потребе своје породице (није поријеклом са Врбања већ из Херцег Новог).

Воћарство као и раније, ни данас није развијено. Пчеларством се врло мало баве. У Ситници 20-30 кошница имају отац и син Мијо и Петар Радовић, а љети их доноси на испашу и Јована Сава Радовић

који је родом из Ситнице, а живи на Топлој. Ловом се у Ситници баве Петар Мија Радовића и Рајко пок. Шћепана Радовића. Чланови ловачког друштва „Орјен” из Херцег Новог стални су посјетиоци и ових предјела. Лове се зечеви, лисице, а посљедњих година појавио се већи број дивљих свиња, које силазе до насеља на самој обали.

У овим насељима градња станишта текла је као и у Крушевицама, осим што је прво склониште чобана (које не можемо уврстити у станиште већ у заклон од кише и вјетра) био губер (покривач величине нешто веће од данашњих ћебади изаткан од козје длаке – не пропушта воду). У Завичајном музеју Херцег Нови до нашег одласка из Музеја 1970. године био је у етнографској збирци изложен губер који је 1962. године купљен од породице Новаковић из Крушевица. Данас, према нашим сазнањима, Музеј не посједује тај предмет материјалне културе који се више не израђује. Прва станишта на катунима биле су мале колибе грубо озидане од камена или оплетене од шибља, покривене лиснатим јаворовим грањем или папрати. Затим се градила „поземљуша” или „потлеушица” већином у сувомеђини. Зна се да је у Ситници само једна кућа била покривена каменим плочама, а све остале сламом. Даљи развој градње станишта текао је како смо описали у првом дијелу овог рада. У Ситници и Врбању, као и у селу, повратници из Америке први су подигли куће са више просторија и покрили их цријепом, градећи их у малтеру. Помоћних зграда је врло мало и то углавном штале за стоку, које су се отпочеле градити између два рата и то у малом броју. Мало су се градила и гумна – ни једно није изграђено на Ситници, већ се вршило на добро очишћеној ледини.

Локалитети на којима се данас налазе куће на Врбању су Нуглине, Крњача, Калуша, Понори, Праг, Крушка Продоли, Капе, Брастопац, Бијело поље, Клачина и други. У селу Ситници то су Рупе Ситничке, Блатина, Цјепци (гдје данас нема ни једног становника), Бјелотина и други. Из напријед изнесених назива локалитета, гдје су изгнали стоку на Врбањ и гдје се налазе куће за становање, сазнајемо да су стално насељена станишта градили на својем земљишту гдје су им била торила и гдје су љети боравили са стоком. Неколико кућа изграђено је на „јесеништима” која су ближа жупном насељу – Крушевицама. Тако су саграђене куће у Подуге, Рујишта и још неким јесеништима.

Исхрана и спремање јела на огњишту уз употребу верига, црепње, сача и другог посуђа било је истовјетно као и у матици – Кру-

шевицама. Јела су справљена од кромпира, купуса, кукурузног и раженог брашна, врло ријетко од пшеничног, меса и млијечних производа. Послије Другог свјетског рата постепено се губе огњишта након изградње већих кућа са више просторија. Постепено се огњишта замјењују штедњацима (шпоретима) на дрва. Већина задржава просторију са огњиштем гдје се суши месо, окупљају укућани на бадње вече и ложе бадњаке, пеку божићну печеницу, припремају јела за Крсно име и свадбу и у сличним приликама. Индустријско посуђе постепено замјењује дрвено.

Одјећа домаће израде била је истовјетна као и она становника матице – Крушевица. Од седамдесетих година престаје израда одјеће од сукна, а замјењује је индустријско-конфекцијски материјали и одјевни предмети. Понегдје је сачуван по који дио одјеће израђене у домаћој радиности или свечане ношње коју су имућнији почели куповати у другој половини XIX вијека. Свечану ношњу која је истовјетна оној ношеној у Црној Гори и Старој Херцеговини, посједовао је мали број власника, а користила се само у извјесним приликама, као што је то било и у ширем окружењу.

Просвјетно-културни живот на Врбању и у Ситници, због беспућа и удаљености од матичног насеља, није био развијен ни колико у матици. Народ се као и у Крушевицама окупљао на ноћним сијелима гдје су се слушале приче старијих о бојевима, јунацима, слушале гусле, причале бајке, изводиле шале, а млади се играли прстена, залоге, како је забиљежио и Н. Ћировић, који наводи да се у другој половини XIX вијека „дошуњала нека талијанска игра „шијање”. Младићи су се такмичили у трчању, бацању камена с рамена и у другим вјештинама. Како није било просторије гдје би се могао окупити већи број људи то су сјела одржавана по приватним кућама зими, а већа окупљања на отвореном, гдје су се играла кола. У Крушевицама таква окупљања била су пред школом, на „Прњатово гумно” и још на неким мјестима, обично о божићним празницима, на Савин дан, „о Пермову дану” (духови), Цвјетној недјељи, Ускрсу. У Ситници и Врбању забаве су биле заступљене као и у Крушевицама, али су становници ова два насеља на већа народна весеља, гдје су се играла кола, одлазили у Крушевице.

Учитељ и поп у сеоској средини били су углавном једини писмени који су ширили писменост и пружали колико толико сазнања о другим крајевима и научним знањима. Знамо да је школа у Крушевицама отворена 1885., односно 1887. године и да су је похађала

и дјеца из Ситнице (пјешачећи у једном правцу два сата) и из Врбања (око пола сата пјешачења). У Ситници је школа отворена тек 1944. године, а на Врбању 1956. године. Школа на Ситници најприје је била смјештена у приватним кућама: Шћепана Радовића, па Момчила Радовића. Школска зграда довршена је 1948. године. Изградњу су знатно помогли мјештани, преносећи потребан грађевински материјал на удаљености и до 2км на леђима или коњима, и радећи на самој изградњи. Тада се предлагало да се изгради и мртвачница, али није дошло до реализације те замисли. На основу сачуване архивске грађе у Државном архиву Црне Горе Цетиње одјељењу Херцег Нови у могућности смо да пратимо број ђака и одјељења у периоду 1944-1969. година на основу једне књиге – *Уписнице* и школских дневника. Како број ђака и смањење њиховог броја из године у годину казује не само о наталитету већ и иселјавању из овога села, то износимо сачуване податке детаљније. У уписници поред имена и презиме ђака и њихових родитеља и њиховог занимања, уписана је и година и мјесто рођења и становања ђака, оцјене, успјех на крају полугодишта и школске године, као и националност која се односи на родитеље, а преко њих на дјецу. У напомени налазимо податке да ђак није похађао или је нередовно долазио на наставу услед болести, да је прешао у другу школу или да је умро. За све године нијесу сви подаци потпуни. Уписница је вођена од 1944. до 1958. године, а од 1962. године постоје школски дневници који дају много мање података него Уписница. Школске 1944/45. у I раз. био је 31 ученик; 1945/46. I-17 (4) – број у загради означава ученика из Зубаца, II-22 (1); 1946/47 I-10 (3) – (један ученик није похађао школу, као што је и претходне године један ученик прешао у школу у Крушевице, а један престао похађати због пунољетства), II 14 (4) – (1 ђак је умро, а 1 је престао похађати јер је прешао године одређене за похађање основне школе), III-17 (1), 1 прешао године; 1947/49 I-11 (1), два прешла у другу школу, II-6, III-11 (3) три се ђака исписала, IV-17 (1 се исписао); 1948/49 (I-3, II-8, III-5 (1), IV-7); 1949/50 (I-4, II-3, III-8, IV-3); 1950/51 (I-2, II-5 (3), III-6 (2/а за још 4 из Зубца није унесена ни једна оцјена ни објашњење због чега), IV-26 (13 – неоцијењени, без објашњења, вјероватно прешли у школу на Зубце), 1951/52 (I-4 (1) један ђак из Ситнице је исписан), II-6 (од којих су три у марту 1952. уписани прешавши из школе са Зубаца), III-5 (3) дошли у марту, IV-13 (5 из Зубаца дошли у марту, а двоје ученика рођено је на Врбању значи нијесу живјели на Ситници);

1952/53 (I-3 (1 – али није похађао), II-3, III-2 оба ђака су понављала разред, IV-2; 1953/54 (у првом и другом разреду било је по два ђака, а у III-5); 1954/55 (I-11 (2), II-1, III-4, IV-3); 1955/56 (I-10 један ђак због болести није похађао школу, а један је одселио у Херцег Нови и наставио школовање), II-10 (2), III-1, IV-4 (један иселио у Херцег-Нови гдје је наставио школовање); За школску 1956/57 нијесу унесени подаци. Школске 1957/58 унесена су само имена и презимена ђака без других података и унесен је укупан број ђака 22, без назнака који разред похађају. Сачувани школски дневници пружају нам податке о оцјенама и именима и презименима ђака. Школске 1962/63 за I и II разред је један дневник и у оба разреда било је седам ђака не прецизира се колико у којем разреду. У другом дневнику су уписани ђаци III разреда њих 3 и IV такође три ђака. 1963/64 у I и II разред заједно уписано је 8 ђака а за III и IV само ђаци под редним бројем 9, 10, 11 и 12 јер је претходни лист исцијепан. 1964/65 (I-2, II-1, III-7 (1), IV-1); 1965/66 заједнички дневник за први и други разред – у првом је било 6 (2), лист гдје су уведени ђаци другог разреда је исцијепан, III-1, IV-6 (1); 1968/69 (I-4, II-2).

У периоду за који постоји документација, из које смо изнијели податке, учитељи су били (немамо податке за све школске године – наводимо их од 1944. хронолошки): Достинић Савка, Б. В. Шпадијер, Нада Марић, Борислав Ђедовић, Живка Богић, Чепрњић Софија и Неђељко Радовић. Школа на Ситници престала је са радом 1984. године, јер је те године било за упис само једно дијете.

Према сачуваној Уписници четвороразредна школа на Врбању, а и према сјећању неких ђака и учитеља, радила је од 1956. до 1961. године, укупно пет школских година. 1956/57 I разред похађало је 11, II-8, III-7 и IV-3 ученика; 1957/58. и 1958/59. уписани су, према сачуваној Уписници, само у први разред по пет ђака и 1958/59. 1 ђак у четврти разред јер се доселио са родитељима који су Крушевчани (отац му је био путар), 1959/60. и 1960/61. такође су уписани само ђаци у први разред и то два, односно три.

Учитељи у овој школи су били Томислав Црњак, Светозар Чепрњић (двје школске године) и исто толико времена је као учитељ провео Живорад Трифуновић. Ова школа радила је у кући Секула Новаковића.

Школе на Ситници и на Врбању припадале су матичној школи (осмогодишњој) „Милан Вуковић” из Херцег Новог. Школа у Ситници од октобра 1962. до јуна 1965. године издвојена је из школе

„Милан Вуковић” и припојена осмогодишњој школи на Мокринама која је у том периоду радила.

Сви родитељи дјеце из Ситнице и Врбања осим једнога (који је био путар) били су земљорадници. Према уписници школе на Ситници дјеца, односно њихови родитељи, школске 1944/45. и 1945/46. сви су уписани као припадници српске националности. Од школске 1946/47. дјеца са Ситнице у рубрици националност записано је црногорска, а дјеца са Зубаца и даље српска, сем школске 1948/49. када је и двојици ђака са Зубаца уписано да су црногорске националности. Да ли је то учитељица, Нада Марић, то рутински уписала или намјерно или по нечијој сугестији, остаје непознато, јер су идућих година и даље дјеца са Ситнице увршћена као припадници црногорско нације а са Зубаца српске.

Из ранијих података знамо да је учитељ са Крушевица Никола Баровић пред Други свјетски рат покренуо веома живи рад просвјетно-културног друштва „Препород”, окупио знатан број младих радећи у оквиру аматерске позоришне секције која је свој рад приказала бројним гледаоцима и ван свога села. Истовремено тада је отпочео и рад на сакупљању књига, стварајући навику читања, ширећи образовање одраслих, а не само школске дјеце. Аматерска дружина наставила је рад и послѣ Другог свјетског рата, јер клица која је посетио учитељ Баровић добро се примила. Аматерски културно-просвјетни рад не само у овом селу, већ и у многим насељима херцеговске општине, сем у обалним насељима, потпуно је замро седамдесетих година XX вијека. Да ли је то само посљедица исељавања, овом приликом не можемо тврдити. Из изнијетог можемо уочити да су се учитељи и у Ситници и у Врбању задржавали свега једну до двије школске године, одлазећи потом у насеља која су имала боље животне услове, па можда и стога није с њихове стране нешто учињено, као што је то свесрдно учинио крушевачки учитељ Никола Баровић, истина у другим увјетима.

Љепоте Орјена на чијим падинама и у подножју којег су смјештена насеља нашег интересовања међу првима је открио Дубровчанин др Ђуро Орлић са члановима Планинарског друштва „Орјен” из Дубровника које је основано 1928. године. Они су први отпочели са организовањем планинарско-смучарских такмичења на овим теренима. Поред Ђ. Орлића својим написима промоцији Орјена између два рата допринио је и Италијан Армандо Олива који је једно вријеме живио у Херцег Новом. Са љепотама Орјена про-

фесор Чедомир Кушевић својим фотографијама упознао је широки круг заинтересованих. На Врбању је аустроугарска власт саградила касарну која је у Краљевини Југославији била сједиште жандармеријске станице, а децембра 1942. године у њој је била болница Орјенског партизанског батаљона, која је претходно била смјештена на Кривошијама, па у кући Пера Бекова Радовића, такође на Врбању. Жандармеријска станица имала је телефонску везу коју су у неопходним приликама користили и сељани Крушевица. После је Другог свјетског рата Дубровчани су откупили зграду некадашње касарне и адаптирали је за свој планинарски дом. Десетак година, усљед ратних сукоба деведесетих година XX вијека, Дубровчани нијесу могли користити Дом, али ових дана вратили су се на предјеле Орјена. На Орјену (Субри-атар села Каменог) свој Дом има и Планинарско-смучарско друштво „Субра” из Херцег Новог, основано 1932. године. На Орјену на надморској висини од 1608 метара адаптирана је Аустро-Угарска постаја која је 1976. била оспособљена да прими планинаре и смучаре. Ватерполиста „Јадрана” Рајко Прлаиновић, је неко вријеме радио као смучарски инструктор и водич у Аустрији и Швајцарској, уз помоћ друштвених и политичких организација овај објекат је проширио, увео воду, струју, централно гријање, успоставио радио-везу, опремио опремом за скијање и израдио ски-лифт дужине 200 метара тако да је могло пријатно боравити у овом објекту 80 особа. Сваке године у овом објекту боравило је по 250 ученика који су се уз стручне учитеље обучавали скијашким вјештинама. Ратна збивања деведесетих прекинула су коришћење овог објекта. Сада се у њему налази кафана.

На Врбању од седамдесетих година XX вијека отпочиње градња викендица. Становници Херцег Новог, Игала и других приобалних насеља купују земљиште на Врбању и отпочињу градњу викендица, поред неколико исељених становника из Крушевица (познат нам је случај да је власник земље на Врбању који је живио у Игалу продао земљу да би је након неколико година купио код другог власника и изградио викендицу). По неким сазнањима неколико власника викендица у овом насељу су становници из разних мјеста Боке. Викендице су, зависно од могућности и жеља власника, већих или мањих димензија. Највећи број, поред дневног боравка и купатила, посједује и по двије спаваће собе. Многа купатила опремљена су италијанским санитарним уређајима и плочицама. У знатан број викендица уграђени су камини. Уз викендицу саграђене

су бистијерне из којих се вода користи електричним пумпама, јер у сваку викендицу уграђене су електричне инсталације. Незнатан број викендица налази се у фази изградње. Прецизан број кућа за одмор и рекреацију удаљених двадесетак и који километар од сталног пребивања њихових власника, смјештених у шумовитим предјелима Врбање на планини Орјену, веома тешко је било утврдити. Викендице нијесу катастарски укњижене. Према подацима које је навео Милановић 1991. године их је било осамдесетшест, али по многим познаваоцима прилика на Врбању тај број заокружује се на око стотину. Сматрамо да је немогуће децидно дати одговор зашто је на Врбању изграђено толико викендица за двије деценије, јер електрификација је изведена деценију након отпочете изградње, иако је изграђени пут пружао погодност за долазак и довоз грађевинског материјала. Основни и једини мотив највјероватније није планинарско смучарски терени на Врбању, јер становници херцеговске општине (приобалних насеља) нијесу имали навике (сем једног броја чланова Планинарско смучарског друштва „Субра” из Херцег Новог који су имали свој Дом на Субри-дијелу планине Орјен) викенде проводити планинарећи. Викендице су саграђене и у селима Херцеговске општине: Мојдежу, Ратишевини, Сушћепану, Подима и другима у мјестима са којих се шири поглед на море и које су од обале удаљене неколико километара (највише до осам). Викендице изграђене у овим селима коришћене су првенствено у лјетњој сезони. Њихови власници су из свих крајева некадашње Југославије, посебно из Србије, Војводине и Босне и Херцеговине, уз мали број власника земљишта у тим селима чији су очеви или они сами одселили и живјели у некадашњој Југославији. Многима су ове викендице посљедњу деценију послужиле корисно као стално боравиште, као и многи викенд станови, када су избјегли из Хрватске, Босне и Херцеговине, Косова и Метохије.

Власници викендица на Врбању имали су прије градње викендица куће или станове у Херцег Новоме и приобалним насељима. У годинама када су викендице грађене стамбени кредити су се веома лако добијали, па је вјероватно да је неки или дио кредита утрошен и на градњу викендица. Вријеме у коме су викендице грађене, на Врбању, карактерише велики број добро стојећих породица. Највјероватније основни мотив за градњу је и био уложити новац у некретнине које су по мишљењу многих увијек биле сигурно улагање. Може се претпоставити да је било и градње „видјела жаба гдје

коња кују па и она дигла ногу да је поткују”. Било који мотив да је био покретач градње оволиког броја викендица на Врбању, које су користили власници повремено боравећи у њима, нарочито са дјецом док су још била мала, данас се, сем до двадесетак њих, не користе, затворене пропадају, јер власници који су их градили немају жеље да их користе као и њихови одрасли потомци, па ни унуци. Многи настоје да их продају, за цијену испод стварне вриједности, али купци се веома тешко налазе.

На Ситници су изграђене двије викендице и једна је у изградњи. Власници ових викендица граде их на свом земљишту, рођени су у Ситници, а стално живе у приобалним насељима херцеговске општине. Њихов савремени изглед кућа урбаних средина, штрче поред родних кућа њихових власника које су неке грађене или обновљене дограђене послје другог свјетског рата када је, како је записао Н. Ђировић „народ почео ослобађати се „чађевице” и градити куће са више соба”. Градња ових кућа, у другој половини XX вијека, није нарушила природну средину ни обезвриједила народно градитељство док савремене куће прикладне за урбане средине у руралним срединама, па и у Ситници нарушавају природну средину, складност народног градитељства, плаћајући данак „савремености”.

Крушевице (са Ситницом и Врбањом) или како су се незванично називале Бајкове или Горње Крушевице су биле прилично затворена средина а што је било условљено рељефом, без добрих путних комуникација, али и због извјесних специфичних карактеристика етничких и психолошких, који су примљени кроз знатне утицаје ширег окружења (припадали Херцеговини, граничили се Боком, Црном Гором), Више података казује да су се осјећали као херцеговачко племе, посебно ако племе као такво прихватимо како га је тумачио О. Ђурић Козић почетком XX вијека истражујући и објавивши истраживања о граничним предјелима Крушевица и Херцеговини. По теми, „реч племе има два појма: ужи, по којем означава братство и шири, по којем означава целу жупу или нахију са више разних племена, нпр. племе Зупци. Мада у овом крају племе не представља етнографску јединку, ипак се оно осећа као једна целина”. „За турског времена племена су била харачке јединице”. По њему села су образовала џемате (јафте или кнежине, у новије вријеме опћине или како неки изговарају овћине) а то су Суторина, Крушевица, Зупци, Површ и Бобан који образују један џемат. За Крушевице често се употребљавао назив кнежина.

Највећи број бракова Крушевчани су склапали међусобно. Веома мали број бракова склопљен је између сељана насеља Петијевићи, Бијели и Сврчуге (које су назива и Доње Крушевице и које су са Горњима чиниле једну парохију). Највећи број бракова са сусједима склопљен је са Зупчанима и Кривошијанима. Крушевчани, посебно Ситничани који граниче са Конавлима одржавали су обостране економске односе, склапали бројна пријатељства па и кумства, али није дошло међу њима до склапања ни једног брака.

Братства су се на Крушевице, поред старосједјелаца, насељавала од XIV до XVIII вијека. Безводан крај, са оскудним пашњацима и мало обрадиве земље, са повећањем броја становника, економски исцрпљивано плаћањем туђим господарима харача и пореза, неминовно је било да дође до сукоба са сусједима који су живјели под исто тако тешким условима. Борећи се за опстанак одлазили су у потрагу за добром пашом и водом и, сукоби су били неминовни и трајали су деценијама и то међу сусједима који су преживљавали исте животне невоље, припадали истим корјенима и били припадници исте конфесије – православци, често су живјели под истом туђом влашћу, чије су међусобне границе, зависно од политичких и историјских прилика, некада биле административне некада државне. Да су ови сукоби били у основи економске природе, али и да су лако избијали и због безначајног повода, потврда је у подацима да су се Крушевчани са сусједима и обратно, најчешће и најдуже сукобљавали са Кривошијанима, Зупцима, Мокрињанима, док са Конављанима који су сви католичке вјере сукоби око испаше у Бјелотини, нијесу били већих размјера и брзо су се смиривали. Један од сукоба са Кривошијама трајао је деценијама и то како је забиљежено Н. Ћировић... „Једно хрвање коштало је 73 људске главе”. Ових дана када смо разговарали о том сукобу сазнали смо да у свијести Крушевчана живи сазнање да су Кривошијани „остали дужни главу” Крушевчанима (што значи да је са стране Крушевчана, пао један људски живот више).

Становници ових насеља и данас се баве сточарством, али не више номадски, љети на планини, јесен у близини села, а зими у приморским насељима или насељима са блажом климом и без снијега: Суторини, Мојдежу, Сасовићима, Кутима (херцеговска општина) као и у Конавлима. Тако је током године највећи дио чланова породице био у покрету. Зими су ипак били више на окупу јер у ниже предјеле са стоком, је силазио само чобанин и то више породица су понекад заједнички чували стоку, а чобани се мијењали. На Врбањ

данас изгоне стоку само неколико породица. Број сточног фонда се знатно смањио, због забране узгајања коза, исељавања, оријентисања на друга занимања.

Дуг и мукотрпан је био животни пут Крушевчана, као и њихових непосредних сусједа од једнодјелног станишта у сувомеђини покривеног сламом у којем су боравили заједно са стоком, ношења воде у бурилинама на леђима када је жена обично пјешачила километрима, ђака пјешака који су километрима газили снијег, једноличне исхране, до савремених вишедјелних кућа са електричном енергијом уз употребу електричних апарата, куповину конфекцијске одјеће, превоза робе и људи савременим путевима. Данашњи нараштај ових насеља не може ни замислити суров живот њихових дједова па и родитеља. Беспуће, безводност, далеко од љекарске помоћи, тешки живот економских миграната у рудницима Америке, оскудице у исхрани, када се месо јело само у посебним приликама, када су се жене порађале на њиви или чувајући стоку и без одмора настављале да раде кућне послове, поред послова у пољу или око стоке, кад су најмилији одлазили присилно у туђу војску или на рад у далеке земље а вијести о њима чекале се мјесецима, а често никада се није ни сазнало гдје, када и како су умрли или нестали.

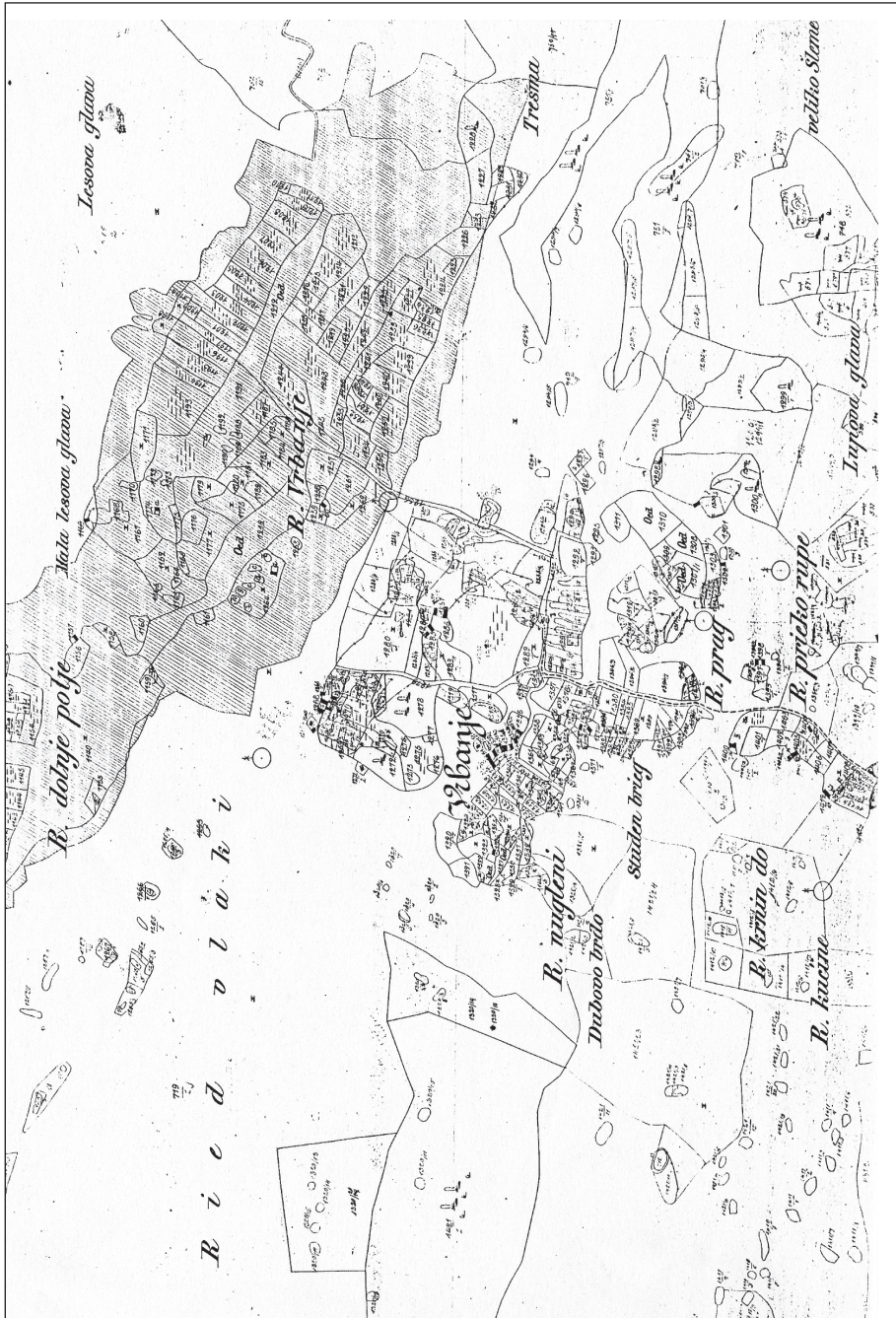
Значајне промјене у начину живота интензивније су биле у посљедње четири деценије. Истовремено је дошло до исељавања. Број исељеника би вјероватно био знатно мањи да је раније изграђена инфраструктура и да је држава пружила помоћ у кредитима или откупу пољопривредних производа. Исељено становништво ових насеља у највећем броју населило се у обалним и приобалним насељима херцеговске општине. Млади нараштај, који је остао да живи у родним селима, похађао је заједно за својим исељеним рођацима више разреде основних школа у Херцег Новоме, већина настављајући да се стручно образује стичући квалификације у бродограђевинским струкама, угоститељству, трговини, па преко гимназије више и високо образовање у Котору, Никшићу, Подгорици, Сарајеву, Београду. Они који су се населили у мјестима херцеговске општине изградиле су куће или добили станове од радних организација у којима су радили или по другом основу. Извјестан број викендом и празницима одлази на родно огњиште, посебно ако родитељи тамо и даље живе, помажући у гајењу поврћа за своје потребе, али и за продају. Остале су приче старијих, које тешко може да схвати и прихвати данашња младост која учи у топлим учионицама, кабинетима, до

школе долази аутобусима и аутомобилима, посјећује кафиће и диско клубове. Како да схвате да су ђаци на Ситници, до изградње школске зграде, учили у простору гдје је у другом дијелу боравила стока одвојена импровизованом преградом, а учитељица на картонским кутијама цртала и писала одређене појмове и предмете да би им приближила свијет који је њима, посебно послје ратних дана, био и далек и непознат. О томе нам је ових дана казивала учитељица Савка (Саја) Достинић која је на Ситницу дошла 1944. године као ученица гимназије (завршила је била шести разред – данас други, да би одмијенила сестру Анђицу која је морала наћи замјену (била је учитељица неколико мјесеци) да би наставила школовање на Вишој педагошкој школи (коју је касније завршила и њена сестра). С. Достинић, неспремна за позив учитеља али савјесна у раду, тражила је упутства од учитеља на Крушевицама и у Херцег Новоме. Учитељи су тада живјели по мјесец два дана у појединим породицама, зависно гдје би их упутио сеоски одборник који је за то био задужен. Учитељица С. Достинић прва је у Ситници засадила блитву и салату које је донијела из родног Херцег Новог.

Надати се да ће се ова села ревитализовати. Положај Ситнице на граници (гранични прелаз са Републиком Српском) кроз коју пролази савремени пут услови су да дође до оживљавања овога села. Такву наду има и Петар Мија Радовића који је тридесетак метара од граничног прелаза саградио сам кафану од балвана, израдио столице, столице, шанк, увео електричну струју (објекат је површине око 60 m² – поред просторија за госте има кухињу и за власника спаваћу собу, који иначе станује око 20 мин. удаљености). За сада сврати по неки путник. Посебне услове оживљавања и развоја има Врбањ, због својих планинско смучарских терена, али и погодност за гајење здраве хране – поврћа, као и сакупљање љековитог биља које данас на пијаци продаје Рајка Миленка Дабовић са Врбања. Надати се да ће и све већи број прозора на викендицама бити чешће и дуже отворен, да ће викендице користити њихови власници или бити стављање у функцији туризма, у противном њихова градња је промашај не само за власнике већ и за средину (изгубљено земљиште под пашњацима и њивама). Вјерујемо да ће се обновити објекат који је пружао веома повољне услове, којим управљају Рајко Прлаиновић, као и да ће се поново као некад користити и Планинарски дом Дубровчана, у који су поново почели долазити посјетиоци.

Географски положај Крушевица
1. Крушевице, 2. Врбањ, 3. Ситница

Катастарски план Врбања из доба Аустроугарске
(оригинал у Архиву Херцег Новог)

Катастарски план Ситнице из доба Аустроугарске – тремеђа Црне Горе, Републике Српске и Хрватске (оригинал у Архиву Херцег Нови)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Државни архив Црне Горе Цетиње, Архивско одјељење Херцег Нови,
Архивски фондови:

- Политичко управни млетачки архив
- Општина Херцег Нови
- Основна школа Ситница
- Основна школа Врбањ

Литература:

- Б. Владић Крстић, *Народни живот и култура Срба у источној Херцеговини*, Београд 1999.
- О. Ђурић Козић, *Шума, Поври и Зупци у Херцеговини*, Насеља српских земаља књ. II, Београд 1903.
- М. Злоковић, *Словенска жупа Драчевица*, Зборник радова из науке, културе и умјетности „Бока” 1. Херцег Нови 1969.
- М. Злоковић, *Млетачка управа у Херцег Новом*, Зборник „Бока” 3. Херцег Нови 1971.
- М. Милановић, *Бајкове Крушевице*, Београд 1997 (Библиотека „Хроника села”)
- В. Муришић, *Крушевице, Сврчуге, Петијевићи, Бијелићи*, књ. 2. Београд, 2000 (Библиотека „Хроника села”)
- С. Накићеновић, *Бока, антрополошко-географска студија*, Насеља српских земаља, књ. 9, Београд 1913.
- Д. Радојичић, *Крајина новска у судару свјетова*, Београд 1994.
- Д. Рашовић, *Планинарско смучарско друштво „Субра” Херцег Нови*, (Нема године издања – око 1988).
- М. Црнић Пејовић, *Ковачи-каменари херцеговског краја*, Годишњак Поморског музеја Котор, XLI-XLII, Котор 1993-1994.
- М. Црнић Пејовић, *Зимска испаша*, Црногорска академија наука и умјетности, Одјелјење друштвених наука, књ. 24, Подгорица 2000.

Знатан број података пружиле су нам Биљешке које је исписао Никола Ћировић са Крушевица које је водио до 1968. године биљежећи сјећања својих сусељана и користећи литературу. Покојни Никола био је веома писмен, од младости много је читао, а био је чест посјетилац и саговорник у годинама нашег рада у Завичајном музеју Херцег Нови.

Веома драгоцене податке добили смо током 2002. године од појединих Крушевчана, Ситничана, становника Врбања или насељених у Херцег Новоме, Игалу, Подима (Чела), који су се радо одазвали нашој молби и пружили нам писмено одговоре на дате им упитнике, или усмено. Сваки и најмањи податак био је веома драгоцен, било да је то био нови податак, било да је потврђивао већ познате чињенице или био путоказ за даља истраживања. Свима се и овом приликом много захваљујем наводећи њихова презимена азбучним редом: Лидија и др Ђорђе Будеч, Достинић Савка (Саја), Миле Јоша Вавић, Маре и Милорад Милоша Муришић, Павловић Владо и Милован (Мишо), Познановић Боро, Миле, Неђо и Јован Сава Радовића, Дјеве Петра и Јоланда (Јоке) Стева Радовић, Радивоје и Зага Радивоја Радовић, Мијо, Петар Мија и Ружа Петра Радовић, Предраг (Бато) Станишић, Крсто Николин Томашевић, Свето Чепрњић.

Информатори су у највећем броју у старосној доби од 45 до 60 година, али старосна доб се креће од 30 до преко осамдесет година живота.

Бројне податке добили смо од покојног Јова Радовића – Зензе, у периоду 1961-1965. године, тада старог око седамдесет година, који нам је за Завичајни музеј Херцег Нови прибављао бројне етнографске предмете. Податке смо добили и од Миле Радовић са Ситнице, која је била стара око 30 година приликом наше посјете Ситници 1963. године.

Мария ЦРНИЧ ПЕЙОВИЧ

РУРАЛЬНЫЕ СЕЛЕНИЯ СИТНИЦА И ВРБАНЬ – ЛЕТНИЕ ГОРНЫЕ
ПАСТБИЩА И ДАЧНЫЕ ПОСЁЛКИ

Резюме

Крушевицы (Байковы) представляют самое большое село на территории муниципалитета Херцег Нови, которое находится в 16 км от берега моря. Частью этого села являются и селения: Ситница (на 2-2,5 часа ходьбы от Крушевиц, а сегодня в 4 км от села) и Врбань (в 5 км. от Крушевиц). Настоящие селения из летних горных пастбищ с хижинами, превратились в деревни, а на сегодняшний день являются дачными посёлками, в которых живут переселенцы, а на Врбане и владельцы многочисленных дач. Ситница граничит с Республикой Сербской и Хорватией, и здесь находится самая западная точка Союзной Республики Югославии.

До второй мировой войны Крушевицы входили в состав Герцеговины, административным центром которой бил город Требинье, а после второй мировой войны находятся в составе муниципалитета Херцег Нови. Исторические, политические, экономические и общественные обстоятельства, жители Крушевиц переживали вместе с жителями соседних областей, в частности Герцеговины, но и Боки Которской и Черногории.

В венецианском кадастре за 1690 г., когда этот край короткое время принадлежал Венеции, было записано, что в Крушевицах живет 182 жителей. В 1971 году в этом селе, включая Ситницу и Врбань, жило 746 жителей. С того времени отмечается постоянное уменьшение числа жителей, по причине их переселений по территории муниципалитета и остальных пространствах.

Ситница, а в частности Врбань, являлись горными пастбищами, на которых люди вместе со своим скотом пребывали в период с мая по сентябрь месяц. Половиной XIX века многие жители Крушевиц переселяются на свои земельные участки во Врбане, а также и в Ситницу, где часто случались их столкновения с соседними деревнями из-за имений, которые друг другу отнимали.

До 80-их годов XX века в Ситнице жило 130 жителей, на сегодняшний день их всего около тридцати, а на Врбане сегодня живет около сорока жителей. В начале восьмидесятых годов XX века на Врбане началась постройка дач. Самое большое число дач построено на участках, купленных от жителей муниципалитета Херцег Нови, а также и жителей самой деревни Крушевицы. Сегодня там находится около 100 дач, в которых их владельцы в течении последнего десятилетия, редко побывают.